

**МЕХАНІЗМИ МАСОВОГО НАРОДОВБИВСТВА:
КОНСТРУЮВАННЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА»
В РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КАРИКАТУРІ
(друга половина 1929 — початок 1930 рр.)**

У статті проаналізовано особливості конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі другої половини 1929 — початку 1930 рр.

Ключові слова: СРСР; УСРР; радянська пропаганда; політична карикатура; конструювання «образу ворога»; «куркуль»; «церковник»; «петлюрівець».

В статье проанализированы особенности конструирования «образа врага» в советской политической карикатуре второй половины 1929 — начала 1930 гг. Обоснован вывод о целенаправленном конструировании карикатурой враждебных образов «кулака», «церковника», «петлюровца», внушении обществу мыслей о необходимости «очищения» от этих «носителей» враждебных коммунистической власти мировоззренческих традиций, что создавало психологическую основу для развертывания массовых репрессий.

Ключевые слова: СССР; УССР; советская пропаганда; политическая карикатура; конструирование «образа врага»; «кулак»; «церковник»; «петлюровец».

This paper analyzes the features of construction «enemy image» in the Soviet political cartoons second half 1929 — beginning of 1930's.

Modern scientists are mostly unanimous in a mind that creation of propagandist «character of enemy» played an important role in legitimating of elimination of whole public layers by the Stalin mode. In Soviet Ukraine such practice in 1933 resulted in a genocide and scale humanitarian catastrophe

Reasoned opinion about the deliberate construction of a caricature of enemy images «fist», «churchman» and «Petlyurivets» suggestion society views on the need to «clean» of these «carriers» hostile communist authorities traditions that created psychological background to the deployment of massive repression.

Keywords: Soviet Union; USSR; Soviet propaganda; political cartoon; constructing «enemy image»; «fist»; «cleric»; «petlyurivets».

XX ст. позначилося тим, що тоталітарні та імперські режими скоювали масові народобивства. Цей сумний досвід, як і прагнення уникнути його повторення, диктують потребу в науковому й суспільному осмис-

ленні як самої природи, причин, так і конкретних механізмів застосування насилля.

Сучасні науковці здебільшого одноставні в думці про те, що творення пропагандистського «образу ворога» відіграло важливу роль у легітимації нищення цілих суспільних верств руками сталінського режиму. В радянській Україні така практика 1933 р. врешті призвела до геноциду й масштабної гуманітарної катастрофи.

Попри те, що науковці вже чимало зробили, специфіка конструювання «образу ворога» напередодні та в умовах розкуркулення, масових депортацій, примусової колективізації й Голодомору значною мірою залишається невивченою.

Особливо це впадає в око, якщо мати на увазі, наскільки потрібно враховувати спільне та відмінне в загальносоюзному та українському контекстах, а також вибудовувати теоретичні концепти й висновки на підставі репрезентативної джерельної бази — оперувати достатньою кількістю емпіричного матеріалу, звертатися до різних за типом історичних джерел. Так, слабо вивченим у теоретичному та емпіричному планах залишається такий важливий тип історичних джерел, як політична карикатура.

Мета статті — визначити особливості конструювання «образу ворога» в СРСР і УСРР засобами радянської політичної карикатури в другій половині 1929 — на початку 1930 рр. Досить короткий, на перший погляд, період був надзвичайно важливим, адже безпосередньо передував розгортанню в радянській Україні кількох потужних репресивних кампаній: розкуркулення, масової депортації «куркульських родин», форсованої колективізації, а також рішучого наступу на церкву й релігію та проти «українського шовінізму», безпосереднім віддзеркаленням чого стали самоліквідація на початку 1930 р. Української автокефальної православної церкви та інспірований у владних колах гучний процес над «Спілкою визволення України».

Щоб досягти репрезентативності джерельної бази, в дослідженні аналізувалась політична карикатура, котра публікувалася в пресових виданнях — журналах і газетах. Окрім трьох провідних сатиричних журналів — «Крокодил», «Безбожник у станка» і «Червоний перець», фронтально вивчався зміст газет: союзних, республіканських, окружних, а також тих, читацькою аудиторією яких були різні суспільні верстви — робітники, селяни, військово-вслужбовці. Такий підхід дав змогу досить повно охопити цільову аудиторію, на яку, власне, й було розраховано радянську політичну карикатуру.

Перш ніж перейти до аналізу способів конструювання в політичній карикатурі «образу ворога», визначмося з дефініціями та з'ясуємо в загальних рисах базові функції й особливості наукового прочитання політичної карикатури як історичного джерела та жанру політичного дискурсу.

Слово «карикатура» походить з італійського «caricatura», від «caricature», що означає перебільшувати, навантажувати. За «Словником української мови» карикатура — це малюнок, що зображує кого- або що-небудь у на- мисне спотвореному, кумедному вигляді [2].

Відповідно, специфіка політичної карикатури полягає в тому, що вона в сатиричній формі зображує певні соціально-політичні події та осіб, які до них причетні, тобто містить таку інформацію, котра зачіпає різні сто- рони політичного буття суспільства.

За зовнішніми ознаками карикатура, зокрема й політична, найчастіше розрізняється за:

- технікою виконання (графіка, малюнок та ін.);
- способом оформлення (лінійна/контурна; чорно-біла/кольорова; однокадрова/багатокадрова);
- сферою застосування (газетно-журнальна, плакатна, книжкова та ін.).

Тут слід звернути увагу на кілька моментів. По-перше, і одно-, і бага- токадрова карикатури формують єдине смислове ціле, хоча в другому ви- падку йдеться про виписування цілої сюжетної лінії. Звернемося, наприк- лад, до багатокадрової карикатури Самуми «До перевиборів рад» (Мал. 1). Вона містить чотири окремі сюжети про «ворогів»: «попа», «куркуля», «не- пмана» і «колишнього жандарма». Смисловим об'єднанням у карикатурі є те, що всіх цих «ворогів» радянська влада позбавила права голосувати на виборах.

По-друге, треба зважати на принципову відмінність між плакатом і карикатурою. Ця відмінність — передусім у комунікативних цілях: якщо карикатура має на меті висміювання й критику, то плакати здебільшого ство- рюються для агітації. Тож, якщо карикатуру включено до плакату, то во- на, до певної міри, втрачає основні функції.

Як історичне джерело політична карикатура традиційно відноситься до типу зображальних, позаяк, на відміну від джерел інших типів (пись- мових або речових) вона містить інформацію, переважно закодовану в зо- рових образах. Утім, якщо бути точним, то карикатура складається не тіль- ки з зображального (малюнок), а й з вербального (заголовки, підписи, «мо- ва персонажів») компонентів. І хоча роль цих складових у поданні інфор- мації різна, обидва вони важливі й творять єдине візуальне та смислове ціле. В цьому контексті карикатуру слід визначати як креольський текст, і, відповідно, як змішаний, зображально-письмовий тип історичного джерела.

Досліджуючи політичну карикатуру як історичне джерело, слід дотри- муватися основних засад та принципів джерелознавчої критики — так са- мо, як і під час роботи з іншими типами історичних джерел.

Водночас смислове прочитання політичної карикатури має свою специфіку, що впливає, зокрема, з її функціональних особливостей.

Російська дослідниця С. Артемова виокремлює дві базові функції політичної карикатури — сатиричну й емотивну [1]:

а) сатирична — виявляється в здатності творити сатиричні ефекти шляхом розвінчання, висміювання значущих для представників певної культури об'єктів і явищ;

б) емотивна — у здатності посилювати ці ефекти, породжуючи відповідні емоції, котрі передаються або через мовні одиниці (відповідні тексти), або шляхом зображення певних емоційних станів (жестів, елементів міміки, рухів тіла), які віддзеркалюють універсальні емоції (гнів, радість або страх).

І сатирична, і емотивна функції політичної карикатури входять у поле таких визначальних функцій політичного дискурсу як інтерпретації та орієнтації. Виходячи з теорії П'єра Бурдьє про подвійне структурування [3], наші уявлення про соціальний світ обумовлюються конкретним соціоісторичним контекстом, проте водночас самі уявлення так само здатні конструювати певну соціальну реальність, відтворюючи або видозмінюючи певні практики й моделі поведінки.

Відповідно, досліджуючи радянську політичну карикатуру, слід мати на увазі, що вона, з одного боку, віддзеркалювала цілком конкретну соціополітичну реальність. Але з іншого боку, конструюючи ворожі образи «куркуля», «церковника» та «петлюрівця», накидала суспільству цілком певні смислові коди, а отже, не тільки творила специфічне психологічне тло, але й безпосередньо торувала шлях до подальшого розгортання масових репресій, зокрема й фізичного нищення носіїв «ворожих» владі світоглядних традицій.

Важливий методологічний підхід до кращого осмислення специфіки формування «образу ворога» в радянській пропаганді, зокрема політичній карикатурі, пропонує Жак Семелен у праці «Очищувати й знищувати» («Purify and destroy» (2007)) [4]. Він запроваджує поняття «уявної ненависті» (*imaginaire*), за допомогою якої пропаганда конструює боротьбу між «своїми» й «чужими». Ідеологія репресій і масових убивств, згідно з Семеленом, постійно обертається навколо таких трьох понять, як «ідентичність», «очищення» та «безпека». При цьому «ідентичність» подається передусім як потреба і спосіб ідентифікації «своїх» та «чужих» — тих, хто є «чистим» (*pure*) і тих, від кого конче треба «очиститись» (*impure*). Відповідно, «очищення» необхідне, аби звільнити суспільство від потенційно небезпечних елементів. Ідеологія «очищення» пропонує методи, якими можна досягнути бажаної «чистоти», головними з яких є або перевиховання, або фізичне нищення.

Нарешті «безпека» — це той ідеальний образ реальності, котрий має «гарантувати» суспільству повноцінне життя — «безпеку».

Якими ж конкретними способами в радянській політичній карикатурі конструювався протягом досліджуваного періоду «образ ворога», передусім «куркуля» і «петлюрівця»?

Слід передусім відзначити, що в радянській політичній карикатурі другої половини 1929 — початку 1930 р. «куркуль» виступав «ворогом № 1» робітничо-селянської влади і своєрідним центром тяжіння всього лихого та ворожого. Не випадково досить часто в карикатурі «куркулі» подавались у компанії з іншими «ворогами» — «попами», «непманами», «правими ухильниками». Водночас аналіз емпіричного матеріалу ясно вказує на те, що образ «куркуля» в політичній карикатурі нерідко наділявся й певними ознаками української національної ідентичності, символічний код якої вписувався в синонімічний ряд: «куркуль» — «петлюрівщина» — «маріонетковий уряд УНР» — «західні капіталісти та імперіалісти».

Ідентифікація образів «куркуля», «попа» й «петлюрівця» як «ворогів», «чужих» у політичній карикатурі зокрема забезпечувалась шляхом:

а) їх демонізації, демонстрації прикладів їхньої ворожої діяльності (Мал. 2–8);

б) наділення їх непринадними фізичними та психологічними рисами, часто з протиставленням «чужим» — «своїх» (Мал. 5, 6, 8);

в) дегуманізацією їхніх образів, зображенні їх як хижих птахів, тварин, різних шкідників тощо (Мал. 9–12).

Звернемося, приміром, до смислового коду політичної карикатури «Петлюрівський гад» (Мал. 11). Ворожий образ у ній постає в формі великої гадюки з умонтованим у її тіло обличчям петлюрівця з характерними вусями й чубом, що має породити в читача відчуття небезпеки. Водночас вираз обличчя і заклики до рятування петлюрівця, а також зображення армійського чобота, що чавить гадюку, мали навіювати думки про слабкість ворога й потребу його нищення, зокрема силами могутньої Червоної армії.

Пропаговані політичною карикатурою методи «очищення» (Мал. 13–16) переважно зводились до:

а) закликів бути непорушними у боротьбі з «ворогом», не мати ніякого жалю до нього;

б) жорсткої критики всіх, хто не був готовий до цього, натомість демонструючи «м'якотілість»;

в) поряд із цим подекуди відверто пропагувалися й конкретні заходи «фізичного очищення» від «ворогів».

Зауважимо, що в другій половині 1929 р. характерним сюжетом політичної карикатури стали «куркулі, що ридають» (Мал. 17–18). Вочевидь,

ці сюжети були пов'язані з реагуванням заможних господарів на практику експропріації їхніх господарств, котра саме почала набувати особливо-го розмаху влітку 1929 р., з запровадженням так званих «нових методів хлібозаготівлі». Також популярним сюжетом карикатур у цей час стають так звані «підкуркульники» — біднота, що виступає на захист «куркулів» та виявляє антирадянські настрої (Мал. 19–20). Присутність цих сюжетів у карикатурах свідчить про те, що ці останні виступали не лише засобом ведення пропаганди, але й, до певної міри, реалістично віддзеркалювали певну соціальну реальність.

Система «безпеки» в політичній карикатурі поставала у контексті агітації за колективізацію сільського господарства, за атеїстичний світогляд і за УСРР у складі Радянського Союзу (Мал. 21–24).

Характерною в цьому відношенні є карикатура «Христос Воскрес. Чи вам позакладало?» (Мал. 22), що символізує бажану для комуністичної влади відмову селян від релігійних звичаїв і традицій та ствердження атеїстичного способу життя. Карикатура зображує «попа», який у розпачі від того, що на свято Пасхи селяни, замість того, аби йти до церкви, вийшли працювати в поле. Аналіз численних архівних документів вказує на те, що саме такий спосіб дій накидала влада напередодні всіх основних релігійних свят, відтак можна стверджувати, що в даному випадку політична карикатура виступала й засобом владної агітації.

Зрозуміло, що в світі «безпеки», який сконструйовала влада, не залишалося місця ні для «куркулів», ні для «попів», ані для «петлюрівців».

Таким чином, аналіз політичної карикатури другої половини 1929 — початку 1930 р. свідчить про те, що радянська пропагандистська машина готувала психологічне тло для розгортання масового терору, причому в приціл потрапляли «вороги» не лише за класовою, але й за національною ознаками. Провідне місце серед інших «ворогів» займав у цей час образ «куркуля», поряд із цим актуальною була й тема ворожих намірів «українських націоналістів», «петлюрівців», яких у карикатурі репрезентували представники уряду УНР в екзилі, а також «контрреволюційна націоналістична інтелігенція» в самій УСРР, зокрема академік Сергій Єфремов та інші фігуранти гучного показового процесу над «Спілкою визволення України».

Поли

Куркулі

Мал. Сажула

Непмани

І навіть колишній жандармський полковник має право піднесенням руки вибирати... в трамвай яку хоче „держалку щоб не впасти“.

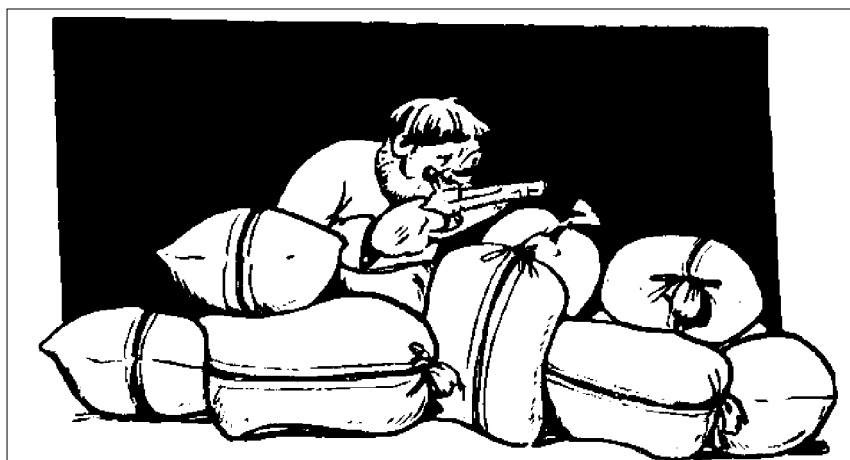
Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Нуркуль готується до чистки.

Мал. 7

Мал. 8

Нарада ирунів

Мал. 9

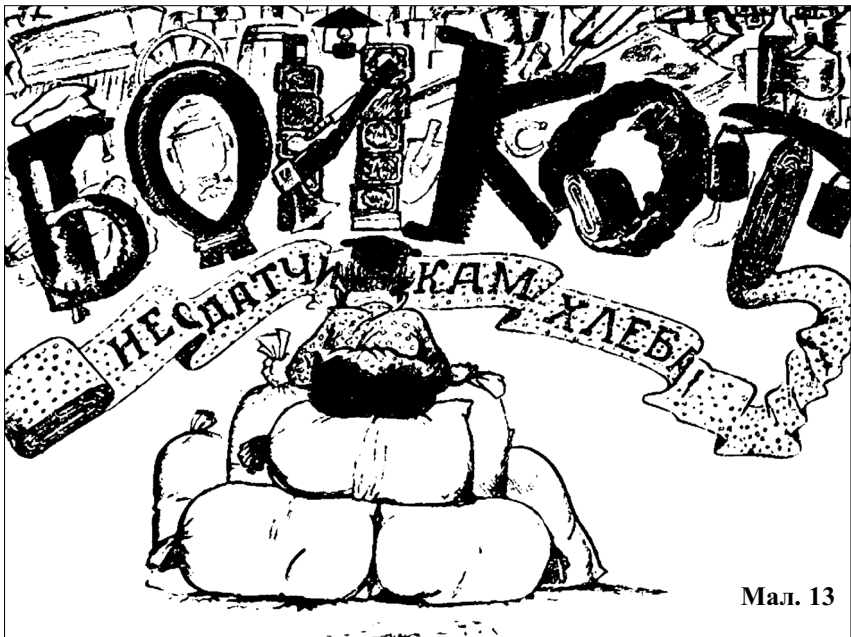
Мал. 10

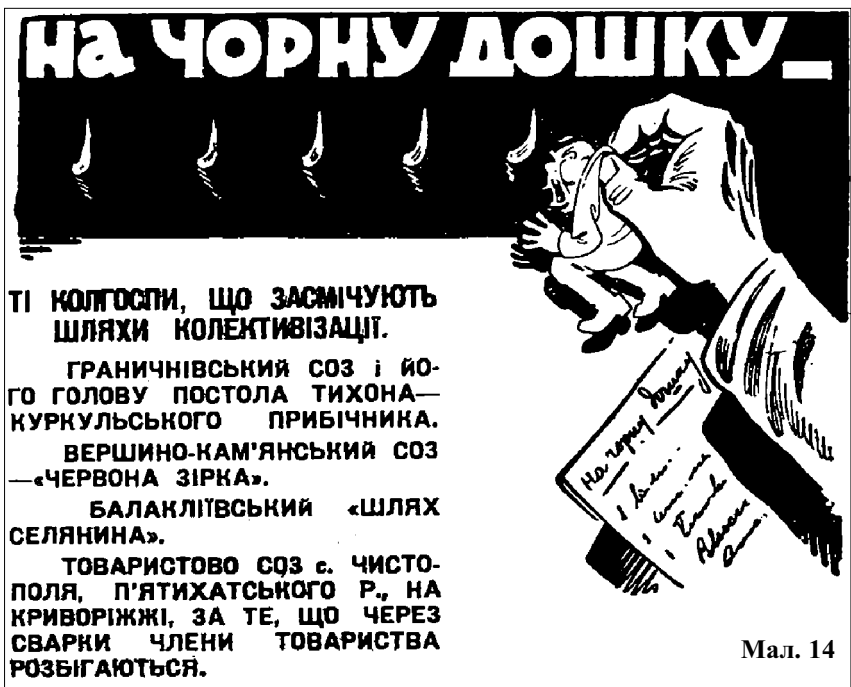
Мал. 11

Мал. 12

Мал. 13

**ТІ КОЛГОСТИ, ЩО ЗАСМІЧУЮТЬ
ШЛЯХИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ.**

**ГРАНИЧНІВСЬКИЙ СОЗ І ЙО-
ГО ГОЛОВУ ПОСТОЛА ТИХОНА—
КУРКУЛЬСЬКОГО ПРИБІЧНИКА.**

**ВЕРШИНО-КАМ'ЯНСЬКИЙ СОЗ
—«ЧЕРВОНА ЗІРКА».**

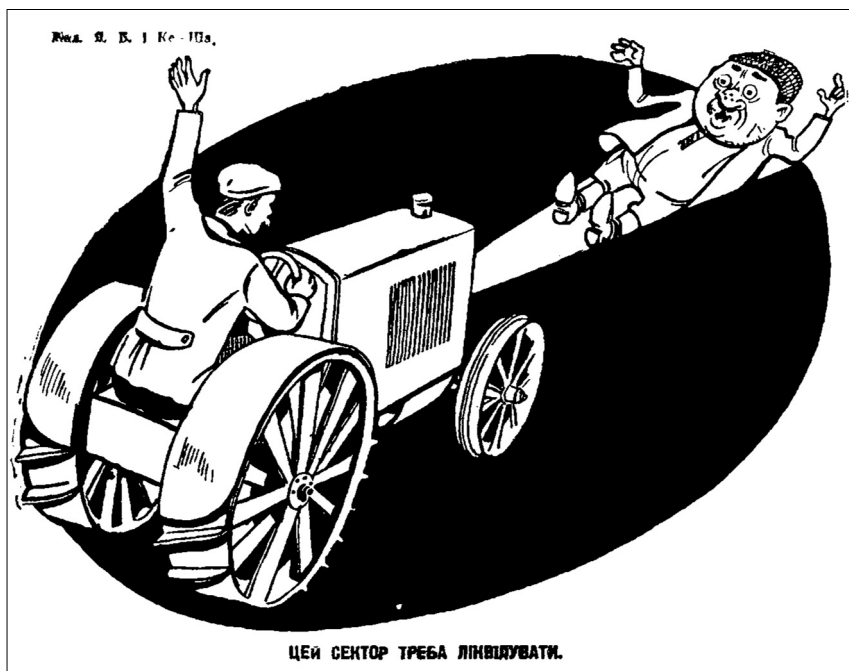
**БАЛАКЛІВСЬКИЙ «ШЛЯХ
СЕЛЯНИНА».**

**ТОВАРИСТОВО СОЗ с. ЧИСТО-
ПОЛЯ, П'ЯТИХАТСЬКОГО Р., НА
КРИВОРИЖЖІ, ЗА ТЕ, ЩО ЧЕРЕЗ
СВАРКИ ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА
РОЗБИГАЮТЬСЯ.**

Мал. 14

Мал. 15

Мал. 16

ГОТОВАЮТЬ У КУРКУЛЬСЬКИХ СЛЮЗАХ.

ЧЛЕНИ СІЛЬРАДИ: «Дивлячись на оті сльози, аж тебе сльоза бере. Тож бідні сіроманці».

Мал. 17

КРОКОДИЛЯЛІ СЛЮЗИ

КУРКУЛЬ. — Де вже там у мене хліб візьметься? І так прийдеться сіру пропродати, щоб прокормитися до весни...

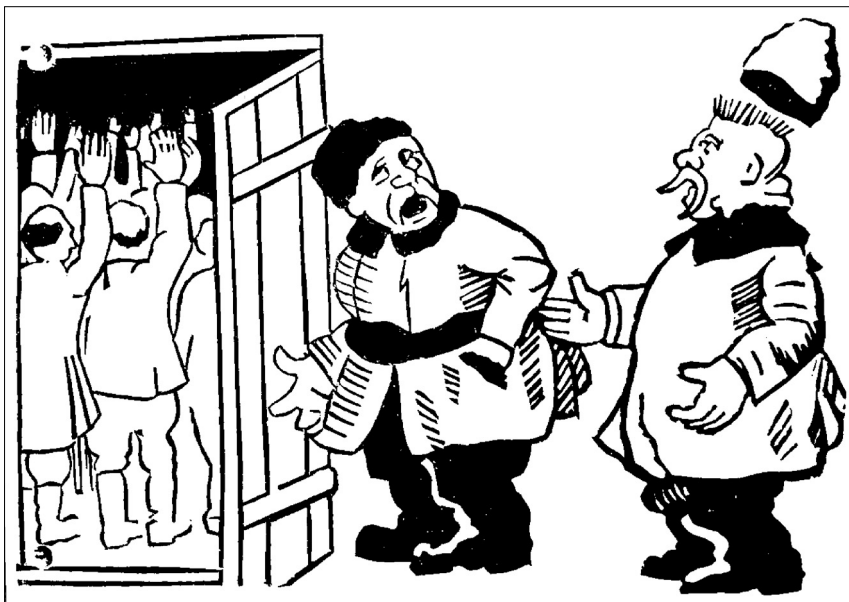
Мал. 18

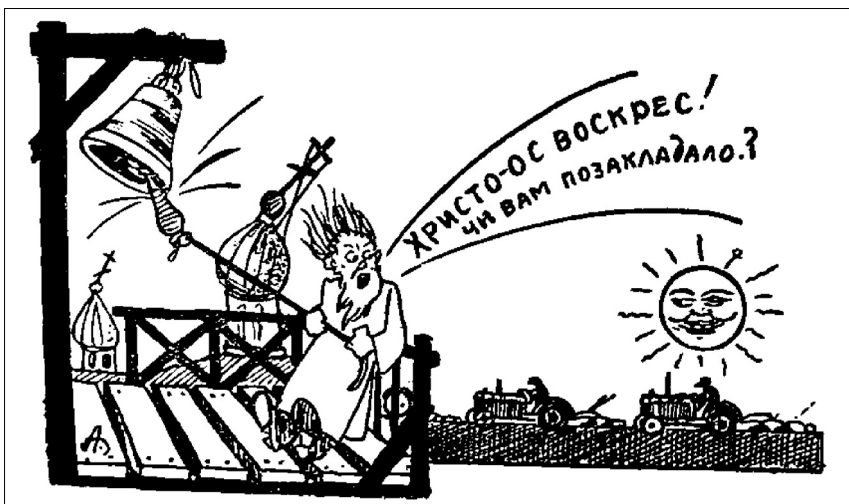
Мал. 19

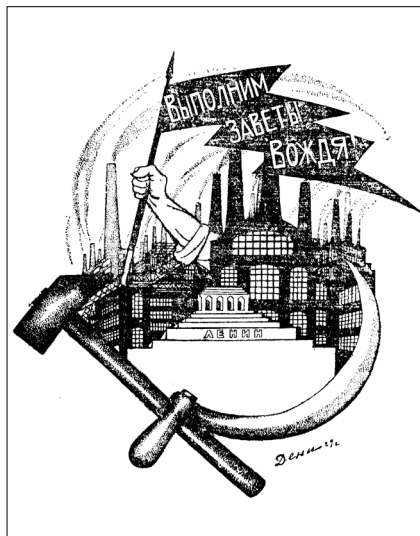
Мал. 20

Мал. 21

Мал. 22

Мал. 23

Мал. 24

1. Артемова Е. А. Карикатура как жанр политического дискурса : дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Артемова Е. А. — Волгоград, 2002. — 237 с.
2. Карикатура // Словник української мови: в 11 томах. — Т. 4. — 1973. — С. 105. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/karykatura>
3. Bordieu P. The weight of the world / Bordieu P. — Cambridge, 1999. — 337 с.
4. Semelen J. Purify and destroy. The political uses of massacre and genocide / Semelen J. — London : Hurst & co, 2007. — 437 с.

В. С. Єременко

УДК 94(477)351.853

ДО ПИТАННЯ ПРО УНІФІКАЦІЮ ОПИСІВ ПАМ'ЯТНИКІВ І ПАМ'ЯТНИХ МІСЦЬ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано стан описів пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору в Україні, сформульовано пропозиції щодо уніфікації таких описів.

Ключові слова: Україна; пам'ятники і пам'ятні знаки жертвам Голодомору; пам'ять.